

“...ในสังคมชนบทของไทย วัฒนธรรมการ
กิน วัฒนธรรมการสวมเสื้อผ้า ใส่รองเท้า
วัฒนธรรมการตั้งชื่อเรียกชื่อและนับวงศ์
ญาติ ย่อมต่างไปจากสังคมเมือง...”

วัฒนธรรมกับพฤติกรรมมนุษย์

ชูดา จิตพิทักษ์ *

บทนำ : ความหมาย

1. นิยาม : “วัฒนธรรม” = วิธีการดำเนินชีวิต

คำว่า “วัฒนธรรม” มีผู้ให้ความหมายไว้อย่างหลากหลาย อาทิ เอ็ดเวิร์ด บี. ไทเลอร์ (Edward B. Tylor) นิยามว่า วัฒนธรรมแสดงภาพรวมที่มีลักษณะซับซ้อนซึ่งประกอบด้วย ความรู้ ความเชื่อ ศิลปะ จริยธรรม กฎหมาย ประเพณี รวมถึง ความสามารถใดๆ ก็ตาม ตลอดจนอุปนิสัยต่างๆ ที่มนุษย์ได้มาในฐานะที่เป็นสมาชิกของสังคม^๑

เจมส์ เอ. อินชัวร์ดี (James A. Inciardi) และโรเบิร์ต เอ. รอทแมน (Robert A. Rothman) นิยามว่า วัฒนธรรม หมายถึง ความประพฤติอันเคยชินซึ่งกลุ่มคนในสังคมเรียนรู้ที่จะจัดระเบียบพฤติกรรมของพวกเขาให้สัมพันธ์กับสภาพแวดล้อม^๒

โครเบอร์ และไคล คลักคอน (A. L. Kroeber and Clyde Kluckhohn) ได้สำรวจพบว่ามีนักมานุษยวิทยาให้ความหมายวัฒนธรรมแตกต่างกันไปกว่า 100 ความหมาย สรุปได้ว่า ส่วนใหญ่คำจำกัดความจะเน้นถึงระบบความเชื่อ ค่านิยมของสังคมซึ่งอยู่เบื้องหลังพฤติกรรมของมนุษย์^๓

เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์^๔ กล่าวว่า วัฒนธรรม หมายถึง วิธีการดำเนินชีวิตของคนในสังคมที่หล่อหลอมขึ้นผ่านการปฏิสัมพันธ์หรือได้รับถ่ายทอดบริบทแวดล้อม เช่น ได้รับการถ่ายทอดจากความเชื่อ ศิลปะ

* อดีตรองศาสตราจารย์ประจำคณะวิทยาการจัดการ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ และอดีตอาจารย์พิเศษมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา (ปัจจุบัน คือ มหาวิทยาลัยทักษิณ)

จริยธรรม กฎหมาย ขนบธรรมเนียม ประเพณี การศึกษา สื่อมวลชน ฯลฯ กลายเป็นแบบแผนในความคิดและการกระทำของคนในสังคมเป็นส่วนใหญ่ ที่สำคัญวัฒนธรรมมีลักษณะเป็นกลาง สามารถนำมาซึ่งความเจริญ งอกงาม หรือความเสื่อมแก่สังคมได้

เอกวิทย์ ณ ถลาง⁶ กล่าวถึง วัฒนธรรมว่าหมายถึง ประสบการณ์สั่งสมของมนุษย์ที่สืบทอด และเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ตามเหตุ-ปัจจัย วัฒนธรรมเป็นองค์รวมของทุกสิ่งทุกอย่างที่มนุษย์สร้างขึ้นอันเนื่องมาจากมนุษย์มีความสัมพันธ์กับธรรมชาติ สัมพันธ์กับสิ่งที่เหนือธรรมชาติและสัมพันธ์กับมนุษย์เอง ตามความหมายเช่นนี้ วัฒนธรรมจึงมีความหลากหลายเกือบจะหาที่สุดมิได้ และยังเปลี่ยนแปลงต่อไปไม่หยุดยั้ง

นักปราชญ์ไทยผู้หนึ่งคือ ศาสตราจารย์พระยาอนุมานราชธน ได้ให้นิยามคำว่าวัฒนธรรมว่า คือ สิ่งที่มนุษย์เปลี่ยนแปลง ปรับปรุง หรือผลิต สร้างขึ้น เพื่อความเจริญงอกงามในวิถีชีวิตของมนุษย์ในส่วนรวมที่ถ่ายทอดกันได้ เลียนแบบกันได้ เอาอย่างกันได้ วัฒนธรรมจึงเป็นสิ่งอันเป็นผลผลิตของส่วนรวมที่มนุษย์ได้เรียนรู้มาจากคนสมัยก่อนสืบทอดกันมาเป็นประเพณี วัฒนธรรมจึงเป็นทั้งความคิดเห็น หรือการกระทำของมนุษย์ในส่วนรวมที่เป็นลักษณะเดียวกัน และสำแดงให้ปรากฏเป็นภาษา ความเชื่อ ระเบียบประเพณี⁷

ชุตา จิตพิทักษ์⁸ อธิบายไว้ว่าวัฒนธรรมนั้นเกิดขึ้นในดินแดนบางแห่งขณะเดียวกันหรือในยุคต่อมา อาจจะเกิดในท้องถิ่นอื่นๆ หรือมีละนั้นก็มีการรับถ่ายทอดวัฒนธรรมจากชนชาติหนึ่งไปสู่อีกชนชาติหนึ่ง วัฒนธรรมตะวันตกและตะวันออกจึงมีหลายอย่างที่มีลักษณะเหมือนกัน หรือใกล้เคียงกันจนแยกไม่ออกกว่าเป็น วัฒนธรรมของไทย สำหรับประเทศไทยนั้น พระยาอนุมานราชธน กล่าวว่า "ที่เราเจริญมาทุกวันนี้ก็ด้วยเราขอยืมของต่างประเทศมาทั้งสิ้น ไม่มีวัฒนธรรมของไทยแต่อย่างเดียว แต่ถ้าเราถือว่าการศึกษาที่เราขอยืมของเขามาแล้วปรับปรุงมันก็เป็นวัฒนธรรมไทยอยู่นั่นเอง"⁹

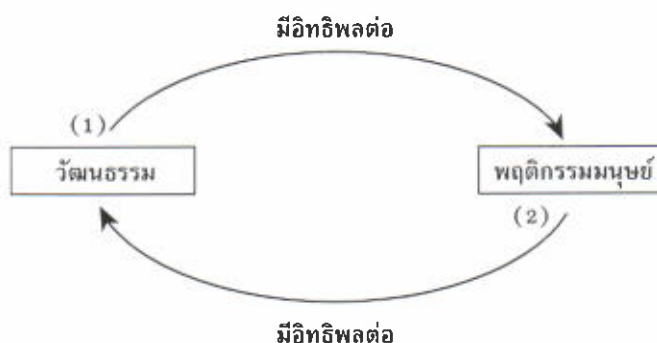
2. นิยาม "พฤติกรรมมนุษย์" = สิ่งที่มนุษย์กระทำโดยอาการแสดงออกทางกาย วาจา และใจ

คำว่า พฤติกรรม(ของ)มนุษย์นั้น โดยรูปศัพท์สมควรกล่าวแยกเป็น "พฤติกรรม" และ "มนุษย์" แต่เพื่อให้เข้าใจได้ง่ายขึ้น ผู้เขียนจะขออธิบายรวมๆ กันไปเป็น "พฤติกรรมของมนุษย์(ในสังคม)" มิใช่ "พฤติกรรมของสัตว์"¹⁰ โดยไม่พยายามแยกพฤติกรรมหนึ่งคำและมนุษย์อีกหนึ่งคำเพื่อความสะดวกในการทำ ความเข้าใจ¹¹

ปัจจัยต่างๆที่เป็นเหตุกำหนดพฤติกรรมนั้นมีทั้งที่เป็นปัจจัยที่เกี่ยวกับสภาพทางจิต ซึ่งถือว่าเป็น เรื่องที่อยู่ในขอบเขตของการศึกษาของวิชาจิตวิทยา ปรจิตวิทยา และจิตวิทยาสังคม ปัจจัยที่เกี่ยวกับอิทธิพลของ "สิ่งแวดล้อมทางสังคมและวัฒนธรรม" ถือว่าเป็นเรื่องที่อยู่ในขอบเขตของวิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา ตลอดจนรวมถึงปัจจัยที่เกี่ยวข้องเนื่องมาจากสภาพทาง "กาย" คือการทำงานของระบบอวัยวะภายใน เช่น สมอง ไขสันหลัง และ ต่อมต่างๆ ของบุคคลผู้แสดงพฤติกรรมเอง ถือว่าอยู่ในขอบเขตการศึกษาของนักสรีรวิทยาและแพทย์ ปัจจัย ต่างๆ เหล่านี้แสดงว่ากว่าเราจะเข้าใจพฤติกรรมหนึ่งๆ ของคนใดคนหนึ่ง เราจะต้องอาศัยผู้เชี่ยวชาญสาขาต่างๆ เพียงใด¹²

ความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมกับพฤติกรรมมนุษย์

จากไดอะแกรมข้างล่างนี้ แสดงความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมซึ่งอยู่ในสังคมหนึ่ง ๆ หรือหลายสังคม มีต่อหรือมีอิทธิพลต่อมนุษย์(ในสังคม) ในขณะเดียวกันมนุษย์ก็มีอิทธิพลต่อวัฒนธรรมด้วย ดังจะได้อธิบายขยายความต่อไป

บรรดาวัฒนธรรมทั้งหมดซึ่งมนุษย์ต้องการและจำเป็นต่องมีนั้น เมื่อประมวลเข้าแล้วอาจจำแนกได้เป็น 5 หมวด¹³ คือ หมวดร่างกายและชีวิต หมวดสังคม หมวดจิตใจ หมวดสุนทรียภาพและหมวดภาษา¹⁴ ปราชญ์บางท่านกล่าวถึงเนื้อหาของวัฒนธรรมเป็น 3 ลักษณะตามแนวทางปฏิบัติคือ วัฒนธรรมสร้างสรรค์ วัฒนธรรมการผลิตสร้างและวัฒนธรรมบริหาร หรือแบ่งโดยถือเอาการเกิดขึ้น การดำรงอยู่ และการที่มีผู้ปฏิบัติวัฒนธรรมเป็นเกณฑ์ ซึ่งแบ่งออกได้เป็น 3 คือ วัฒนธรรมอุปนัย วัฒนธรรมสุนทรียะและวัฒนธรรมบริรักษ์(ปกครอง) สภาวัฒนธรรมแห่งชาติแบ่งเนื้อหาของวัฒนธรรมโดยอาศัยลักษณะและการปฏิบัติของชาวไทยเอาไว้เมื่อ พ.ศ. 2484 มี 4 อย่างคือ คติธรรม เนติธรรม วัตถุประสงค์และสธรรม¹⁵ ส่วนข้าเลื่อง วุฒิจันทร์¹⁶ ได้อธิบายไว้ในหนังสือ วัฒนธรรมว่า วัฒนธรรมมีเนื้อหาที่สามารถแบ่งลงไปเป็นรายละเอียดได้ 9 ประเภท

ศาสตราจารย์สุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ได้กล่าวไว้ในหนังสือต่าง ๆ ของท่านว่า "กุศลปรุงแต่งกรรม วัฒนธรรมปรุงแต่งคน" ส่วนวนนี้แทบจะคลุมความกว้างไปอธิบายไดอะแกรมข้างต้น ซึ่งผู้เขียนจะได้อธิบายขยายความดังต่อไปนี้

(1) วัฒนธรรมมีอิทธิพลต่อพฤติกรรมมนุษย์

การศึกษาพฤติกรรมมนุษย์(ในสังคม)นั้น เนื่องจาก "วัฒนธรรม" เป็นสิ่งที่มีอยู่ในแต่ละสังคม มีการสะสม สืบทอด ปรับปรุง แปรเปลี่ยนไปตามกาลสมัยและสถานการณ์ วัฒนธรรมจึงเป็นเหตุปัจจัยที่มีส่วนกำหนดพฤติกรรมของมนุษย์ ทำให้มนุษย์แสดงอาการ การกระทำและมีวิธีการดำรงชีวิตไปต่างๆ นานา นอกเหนือจากการกระทำ การแสดงออกแบบสัตว์ซึ่งเราเรียกว่า มนุษย์เรียนรู้วัฒนธรรม แล้วแสดงพฤติกรรมออกมาตามแต่จะสามารถกระทำได้ สัญชาตญาณของมนุษย์ที่จะแสดงออกมาจึงเป็นเพียงเลี้ยวส่วนเดียวเมื่อเทียบกับสัตว์ ซึ่งแสดงออกโดยแรงผลักดันทางสัญชาตญาณเป็นสำคัญ ตัวอย่างเช่น เมื่อสัตว์ อาทิ แมว สุนัข จาม จะเป็นเสียงจามแท้ๆ ของสัตว์แต่ละชนิด ส่วนมนุษย์นั้นจามออกมาจะปรากฏแปรเปลี่ยนเสียงไปตามการกำหนดโดยวัฒนธรรมทางภาษา ซึ่งหากเป็นคนไทย ก็จะออกเสียงจามเป็น ฮัด...ฮัดแซย ฮัดฮั่ว ฝรั่งเศสติดะวันตกออกเสียงจามเป็น สนิซ (sneeze) อาการการกะพริบตาของมนุษย์ อาจจะพริบตาเพื่อขจัดฝุ่นผงที่เข้าตา หรือกะพริบเพื่อสื่อแสดงเลศนัย

หรือกะพริบเมื่อขยอัย ต่างกับการกะพริบตาของสัตว์ที่แสดงออกมาโดยสภาพทางชีววิทยามากกว่าสังคมหรือวัฒนธรรมที่มนุษย์เป็นสมาชิกอยู่

ในสังคมชนบทของไทย วัฒนธรรมการกิน วัฒนธรรมการสวมเสื้อผ้า ใส่รองเท้า วัฒนธรรมการตั้งชื่อ เรียกชื่อและนับวงศาคณาญาติ ย่อมต่างไปจากสังคมเมือง ซึ่งมีกฎเกณฑ์การบริโภค การนุ่งห่ม การตั้งชื่อเรียกชื่อ และใช้นามสกุล มีพิกว่าวัฒนธรรมในสังคมเมืองแต่ละแห่งก็ต้องแตกต่างกันไปอีกในรายละเอียด ยิ่งเมื่อเปรียบเทียบกับพฤติกรรมของสัตว์ เราก็จะเห็นข้อแตกต่างชัดเจนขึ้นและยอมรับว่ามนุษย์เป็นสัตว์ประเสริฐกว่าสัตว์ทั้งหมด

มนุษย์นั้นเกิดมาและมีวิวัฒนาการมาเป็นระยะเวลายาวนานมาก เมื่อเกิดมาก็อยู่ในสังคมซึ่งมีวัฒนธรรมกำหนดอยู่แล้ว มนุษย์จึงมีพฤติกรรมตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของวัฒนธรรมไม่มากนักน้อย

อย่างไรก็ตาม ตามไดอะแกรมหมายเลข(2) จะเห็นว่ามนุษย์เป็นผู้สร้าง ประมวลวัฒนธรรมให้เหมาะแก่วิถีการดำรงชีวิตของมนุษย์เอง ดังนั้นวัฒนธรรมจึงมีการเกิด การดำรงอยู่และการเปลี่ยนแปลงไปได้ตลอดเวลา ขึ้นอยู่กับการที่มนุษย์จะตัดสินใจเลือกและรักษาวรรณธรรมใดให้เป็นเอกลักษณ์ประจำสังคมของตน สถาบันครอบครัว สถาบันการศึกษา สถาบันศาสนา สถาบันการเมืองการปกครอง สถาบันเพื่อนและเครือญาติ รวมทั้งสถาบันทางเศรษฐกิจและสถาบันนันทนาการ ต่างก็เป็นวัฒนธรรมที่มนุษย์เป็นผู้สร้างขึ้นเพื่อให้เหมาะแก่เผ่าพันธุ์และกาลเทศะ เนื่องจากสถาบันทั้งเจ็ดนี้ต่างก็มีกลไกภายในเป็นระบบ และรายละเอียดต่างๆ กันไป นักสังคมวิทยาให้ความสำคัญต่อการศึกษาค้นคว้าทั้งเจ็ดสถาบันนี้ จนกระทั่งถือว่าเป็นหัวใจหลักประการหนึ่งในการศึกษาสังคม ไม่ว่าจะเป็นสังคมชนบทหรือสังคมเมือง สังคมดั้งเดิม (primitive society) หรือสังคมสมัยใหม่ที่มีความซับซ้อน (complex society) ศาสตราจารย์กระแสร มลยาภรณ์ กล่าวไว้ในคำนำหนังสือมนุษย์กับบรรณกรรม¹⁷ ว่าการเขียนหนังสือเป็นพฤติกรรมของมนุษย์ที่มีต่อวรรณกรรมหรือวัฒนธรรมทางภาษาและวรรณคดี ชูดา จิตพิทักษ์ เขียนไว้ในหน้า 102 ของหนังสือเล่มเดียวกันนี้ว่า บรรณกรรมเป็นงานศิลปะที่แยกกันไม่ออกจากสังคมมนุษย์ และต่างก็มีอิทธิพลต่อกัน...บรรณกรรมเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรม ในแต่ละสังคมก็จะต้องยอมรับว่ามันมีอิทธิพลต่อสังคมไม่ว่าเราจะยอมรับข้อคิดที่ว่าคนเป็นผลผลิตทางวัฒนธรรมอย่างเต็มที่หรือไม่ก็ตาม¹⁸

ผู้เขียนเคยได้สรุปไว้ในหนังสือปฐมบทแห่งวิชาวิทยาศาสตร์พฤติกรรมว่า องค์ความรู้ของวิชาด้านมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์สาขาต่างๆ อาจเรียกเป็นพฤติกรรมศาสตร์ด้วยได้ทั้งสิ้น ซึ่งแยกสนใจพฤติกรรมกันเป็นต่าง ๆ ประเภทและระบบการศึกษาวิจัยตลอดจนการจดบันทึก นักเศรษฐศาสตร์ที่สนใจหลักทฤษฎีเศรษฐศาสตร์หรือระบบเศรษฐกิจย่อมต้องยอมรับว่าสิ่งเหล่านี้มีที่มาจากพฤติกรรมทางเศรษฐกิจของมนุษย์เป็นวัตถุดิบของการศึกษา ที่ผู้ศึกษาแยกวิเคราะห์จากพฤติกรรมรูปธรรมออกมาเป็นมโนภาพนามธรรมภายหลัง วิชารัฐศาสตร์ซึ่งสนใจระบบวิธีการบริหารปกครองก็ต้องยอมรับว่ารัฐธรรมนูญที่ดี ระบบการปกครองที่ดี คือกฎเกณฑ์ที่มนุษย์กำหนดขึ้นเป็นแนวทางสำหรับควบคุมพฤติกรรมกระทำต่อกันของคนในสังคมและการศึกษาระบบการเมืองที่ไม่ศึกษาพฤติกรรมการเมือง ก็เป็นการศึกษาที่ไม่ก่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจที่สมบูรณ์ได้ วิชาภาษาและวรรณคดีเป็นผลงานชิ้นเอกของมนุษย์ ในความพยายามที่จะสื่อความหมายสิ่งที่รับรู้จากใจของคนสู่บุคคลอื่น วิชาปรัชญาและศาสนาเหนือขึ้นไปเป็นขั้นสูงสุดของมนุษย์ เพราะแสดงความคิด ความเชื่อในสิ่งที่มนุษย์ควรจะเป็นในอนาคต โดยตั้งอยู่บนความดีงามในปัจจุบัน มีฐานรากหยั่งลึกมาจากอดีตอันไกลโพ้น ซึ่งจะดูกำเนิดของมนุษย์ทุกคนก็คือจุดเดียวกัน แขนงวิชาอื่นๆ ในสังคมศาสตร์มีลักษณะเทียบเคียงกันได้ดังนี้ได้ทั้งสิ้น ถึงขนาดที่อาจกล่าวได้ว่า แม้แต่วิชาวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ กฎต่างๆ ที่นักวิทยาศาสตร์ค้นพบ ก็อาศัยพฤติกรรมของสรรพสิ่งในธรรมชาติเป็นวัตถุดิบพื้นฐานของการศึกษาและกฎที่ได้มาก็คือ คำอธิบายพฤติกรรมของสรรพสิ่งทั้งหลายนั่นเอง

อ้างอิง

1. เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์, “กระบวนการทัศน์วัฒนธรรมไทย “ต้นตอ” เศรษฐกิจถดถอย”, ใน สังคมศาสตร์ปริทัศน์ (ปีที่ 19 ฉบับที่ 2 มกราคม - มิถุนายน 2541), หน้า 10-11.
2. Eward B. Tylor, Primitive culture : Researches into The Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art and Custom (London : John Murray, 1871) Vol. 1 P.1 อ้างจาก เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์, อ้างแล้ว
3. Inciardi A. James and Rothman A. Robert, Sociology Principles and Applications (Florida : HBJ Publishers, 1990) P. 63
4. อ้างจากยศ สันตสมบัติ, มนุษย์กับวัฒนธรรม (กรุงเทพ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2537) หน้า 11.
5. เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์, อ้างแล้ว, หน้า 11.
6. เอกวิทย์ ณ ถลาง, ข้อมูลกระแสความคิดและประเด็นปัญหาใหม่ ๆ บางเรื่อง นำเสนอต่อชมรมหน้าแฟรกาเพื่อประกอบการพิจารณามูลนิธิภูมิปัญญา 3-4 เมษายน 2537, หน้า 4.
7. ที่มา กองวัฒนธรรม กรมการศาสนา, อ้างจาก เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์, อ้างแล้ว, หน้า 11.
8. ชูดา จิตพิทักษ์, “การแพร่กระจายวัฒนธรรม” ใน วารสารวัฒนธรรมไทย (ปีที่ 23 ฉบับที่ 7 กรกฎาคม 2527) หน้า 42.
9. สังคมวิทยาและมานุษยวิทยา, แผนก, คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, การสัมมนาทางวิชาการเรื่อง สังคมวิทยาและมานุษยวิทยากับสถานการณ์ทางสังคมไทยปัจจุบัน (โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2513) หน้า 15.
10. สรุปจาก สุนทร โสติพันธ์ที่กล่าวถึง พฤติกรรมของสัตว์ไว้ในหนังสือ พฤติกรรมของสัตว์ (เอกสารโรเนียวเย็บเล่ม มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ พ.ศ. 2534) หน้าคำปรารภ, บทที่ 1, 1.1 ความหมายของพฤติกรรม และ บทที่ 2 ตอนที่ 1 พฤติกรรมที่แสดงโดยสัตว์รายตัว
11. โปรดศึกษาเพิ่มเติมใน ชูดา จิตพิทักษ์, ปฐมบทแห่งวิชาวิทยาศาสตร์พฤติกรรม, (โอเดียนส์โดร์ พ.ศ. 2541) หน้า 1 และชูดา จิตพิทักษ์, “ที่วามนุษย์นั้นสำคัญฉันใด”, ใน วารสารวิทยาการจัดการ, คณะวิทยาการจัดการ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ ฉบับฉลองมหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ 30 ปี หน้า 65.
12. ชูดา จิตพิทักษ์, ปฐมบทแห่งวิชาวิทยาศาสตร์พฤติกรรม อ้างแล้ว, หน้า 2.
13. สุนทรพิพิธ, พระยา และ พ.อ.บรรจบ อิศดุสัย, วัฒนธรรม (โรงพิมพ์กรุงสยามการพิมพ์ 2512) หน้า 38.
14. ชูดา จิตพิทักษ์, “การแพร่กระจายวัฒนธรรม”, อ้างแล้วใน วารสารวัฒนธรรมไทย หน้า 42-46.
15. สุภาคย์ อินทองคง, มานุษยวิทยาวัฒนธรรม, เอกสารโรเนียวเย็บเล่ม, คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา (ปัจจุบันเป็นมหาวิทยาลัยทักษิณ) หน้า 48-51.
16. ข้าเลื่อง วุฒิจันทร์, วัฒนธรรม (3 ศาสนาและวัฒนธรรม ชมรมศาสนศาสตร์และวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยรามคำแหง (กรุงเทพ : โรงพิมพ์พิมพ์เนศ 2519) หน้า 100.
17. กระแสร์ มาลาธารณ์ และชูดา จิตพิทักษ์, มนุษย์กับบรรณกรรม, (โอเดียนส์โดร์ พ.ศ. 2527) หน้าคำนำ และหน้า 102.
18. อ้างแล้ว, หน้า 103 อ้างจาก ตูยเทพ สุวรรณจินดา, “วรรณกรรมการเมือง : รูปแบบกับเนื้อหา”, ใน จะเป็นนักประพันธ์พึงสำนึกในอำนาจวรรณกรรม, (เจริญวิทย์การพิมพ์ 2541), หน้า 39-40.